

ВОЙНА

БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

© Яна Язова, *автор*

© Антон Оруш, *редактор*

© Русанка Одринска, *коректор*

© Александра Младенова, *графично оформление*

„БИ 93“ ООД
София, 2020 г.

ISBN: 978-619-7496-61-1

ПРЕДГОВОР

Книгите, които ни показват края на един добре установен свят и мъчителното начало на друг, се пишат много трудно, но затова се четат лесно. Майсторските произведения от този вид са твърде малко в българската литература. В тях ни впечатлява подробното описание на мащабните промени, видени през очите на множество герои, като всеки от тях е представител на различна част от обществото. Така се създават епични разкази като „Тютюн“ на Димитър Димов, които често се препрочитат и винаги отново ни въздействат.

Сега пред вас е романът „Война“ на поетесата и белетристка Яна Язова (1912 – 1974). Тази интересна дама, все още недостатъчно известна на широката публика, свързваме преди всичко с романтичната интелектуална връзка между нея и университетския професор по старогръцка литература Александър Балабанов, станала почти скандална сред софийската интелигенция през 30-те години. Той се превръща в неин меценат, ментор в литературното творчество и най-подходящия събеседник, с когото младата и начинаеща авторка да обсъди своите нови идеи. Дватама са привлечени от литературата и живота в Европейската античност, с чиито теми, образи и сюжети впечатлителната Язова вижда множество аналогии в своето съвремие. Истински вдъхновена, тя пътува из развалините на древни цивилизации и написва първия български исторически роман с чуждестранен сюжет – „Александър Македонски“ – за съжаление останал недоиздаден навремето, тъй като печатащият се тираж изгаря под англо-американските бомби над София през 1944 г. Независимо от това, именно белетристиката ще се окаже тихият пристан на Яна Язова след преврата на 9 септември 1944 г. Дамгосаната от новата критика авторка е забранена за публикуване, но страстно желае да пише историческа проза.

Именно в първите години след 9 септември, в най-тъжния период от живота си Яна Язова създава историческата дилогия „Голямо и малко“. Тя се състои от романите „Соления залив“ и „Война“, които обаче могат да се четат и самостоятелно. „Война“ изобразява пълноценно и широко мащабните събития и последиствия, с които този огромен военен конфликт засяга България. Самото заглавие на романа сякаш казва: ето какво се случва в една война.

В романа ще намерим релефно и въздействащо обрисувани сложни герои, паднали в плен на своите страсти и цели, но тези хора въпреки цялата си сила се оказват безпомощни пред стихията на настъпващата промяна. Всеки от тях има своя концепция за лично щастие, но тя се оказва прекалено крехка да устои на опустошителните световни (и български) събития. Ще видим двама високопочтени люде, които изпитват най-чиста човешка любов и порив към добротворчество, но чувствата остават безагресни тогава, когато обстоятелствата и шоковете изсушат способността на хората да ги разбират. Ще срещнем двама добри приятели, които общественото разделение през 1940-те години поставя от двете страни на водоела и те се изправят един срещу друг. Но, както винаги става в истински сериозните книги, събитията не се развиват предвидимо, а ни изненадват – точно както и самият човешки живот, в който те се случват.

Едно внимателно запознаване с поезията на Яна Язова от 30-те години, отпреди романа „Война“, веднага ще ни изясни нейните прозрения. Обичайни герои на стиховете ѝ са личности от ниските слоеве на обществото – просяци, бездомници, проститутки. С изострено социално чувство и висока интелигентност авторката се вглежда в техния живот и предусеща появата на обществено противостояние, като все повече се опасява, че завъртането на историческото колело неминуемо назрява. Прочитайки „Война“, читателят вижда пред очите си как бушува именно този нов конфликт, раздухан до взрив от набралата сила Втора световна война. Тя с лекота изтласква всичко човешко от слабите хора, превръщайки ги в пионки на огромните събития. Който не успее да се приспособи, с него е свършено.

С увеличаването на прочетените страници напрежението в действието нараства, а разликите между двата свята стават все по-ясно видими. Главният герой Фердинанд, довчера преуспяващ издател на голям столичен вестник и информиран събеседник на монарси и посланици, е принуден да бяга по затънтени села, за да бъде изгорено дори и там имуществото му, а той самият – осъден на смърт в инсцениран процес от Народния съд. Бери-Бери, мощен производител на сол и пълновластен господар на Соления залив, загива под развалините на своята сграда, водейки битка срещу внезапно развилнелите се свои работници... които всъщност дори не са негови работници! А чувствителни и фини хора като аристократичната дама Катерина губят преждевременно годините си и бързо съкращават живота си,

безуспешно опитвайки се да разберат какво става и защо довчера погреденият свят се променя в непонятен хаос.

Античната тема за неизбежността на преопределени свише страдания се усеща изключително силно във „Война“. Със сигурност тук тя черпи вдъхновение от старогръцкия митологичен сюжет за страданията в рода на Атридите, наказани от боговете заради жестоко прегрешение на техен праядо, а в ролята на съвременните Атриди в романа Яна Язова вижда трите Катерини – моряшката блудница Ката, нейната гъщеря Катерина и гетето ѝ Катка.

„Война“ може да се чете и като исторически роман за Третото българско царство, защото в него подробно и ясно са изобразени известни събития – Владайските бунтове от края на Първата световна война, битката между въстаниците и защитниците на София, абдикацията на цар Фердинанд от престола и възкачването на новия монарх Борис III, навлизането на германски войски в България през 1941 г., смъртта на царя... Неизличими със зловещия си реализъм остават описанията на криещите се в подземията на бомбардираната Съдебна палата столичани, на екзекуциите на Народния съд, както и на опустошената София – един вече мъртъв град.

Многолики са впечатленията и внушенията, които читателят получава от романа „Война“, писан само няколко месеца след историческите събития, които описва. От един момент нататък той започва да интригува читателя не само с подробно описаните братоубийствени моменти, но и с човешкото любопитство към поначало познати процеси, които обаче непрекъснато разкриват нови и нови свои черти. Надяваме се, че тази хроника на превращенията, предизвикани от тектоничното разместване на световите, ще ви заинтересува и увлечени ще следите разказа на Яна Язова, която повикахме отново към живот, за да ни разкаже своите свидетелства за едно от най-кошмарните междуцарствия в българската история.

Антон Оруш

I

Внеделя следобед градът винаги изглежда по-тих, отколкото през останалите часове на седмицата.

Сам в цялата къща, Фердинанд стоеше пред отворения прозорец на своята стая и очакваше Катерина.

– Градината съхне вече! – каза си Фердинанд, като гледаше през отворения прозорец уморената зеленина на дърветата. – Есен е и градината умира. Уморената градина съхне и умира...

Сам Фердинанд изглеждаше уморен и отпуснат. Големият пласт черна коса върху главата му изглеждаше вехт и посипан с пепелта на умората и равнодушието, които отличават стария човек от младите. Въпреки че този Фердинанд бе само с една година по-стар от онзи Фердинанд, който отиде в Соления залив, въпреки че годината е едно кратко време, Фердинанд изглеждаше да клони към старост.

– Колко тежко би било – говореше той на себе си, като гледаше уморената градина, която съхнеше и умираше, – ако аз трябваше да се родя отново на земята, както тя ще се разделени напролет!... Слава богу, че Природата, която така щедро възражда растенията, се е предпазила да озлочести по този начин хората. Аз съм сигурен, че нашата намръщена и отвратена от живота душа я е възпряла от подобни опити с човека.

Подир това той си помисли дали нашата душа е била така намръщена още тогава, когато козината е започнала да капе от изправения за пръв път гръб на човека. Като прекара през ума си онези времена, заключи, че по всяка вероятност още тогава нашата душа е била зла, намръщена и отвратена от живота. Защото за всеки камък е ръмжал свиреп звяр, а за да се защити от него, човекът е носил в ръката си само един камък. За да не изпита ужаса на разкъсването, той си е служил добре с камъка. Ако камъкът профучавал по въздуха, без да улучи страшната глава на звяра, оставали му за последна борба на смърт и на живот ръце с дълги нокти. Да, това са били дългите ръце без косми на първия човек!... За да не изпита ужаса на гладната смърт, той трябвало с борба на живот и смърт да разкъса звяра, за да яде.

Но около този прачовек обикалял и дебнел неговият брат прачовек. За да не изпитва ужаса на гладната смърт, и той трябвало да яде. Така той вижда своя брат прачовек, че лакомо дъвче парче от звяра, който

е разкъсал, след като го е убил със своя камък в борбата на смърт и на живот. Прачовекът се колебае само миг – колкото му е необходимо да прецени положението – хвърля се върху гърба на своя гъвчещ брат и разкъсва гърлото му. Остатъкът от убития звяр е негов! Той сяда с кърваво парче месо в ръцете си, ръмжи и яде.

Да, той яде с настървение, защото е много гладен, обаче вече се озърта. Неговото престъпление му е подсказало да се бои и да се предпазва от нападение, каквото той сам е извършил. Той знае, че около него дебне друг негов брат прачовек. За да не изпита ужаса на гладната смърт, и той трябва да яде... И ето той вижда своя брат прачовек да лежи мъртъв с разкъсано гърло и до него разкъсания от него звяр. А вторият му брат прачовек, клекнал до тях, озърта се, ръмжи от удоволствие и къса със зъби прясно кърваво месо.

– О... хооо!... – казва третият прачовек. И той е много гладен, и той трябва да яде! Но той употребява много време и много хитрина, докато се приближи до храната, защото вторият прачовек се озърта. Той ръмжи от удоволствие, като къса със зъби кървавото месо, но се озърта.

Когато третият брат прачовек успява да го издебне и да се хвърли на гърба му, вторият, който вече е вършил същото нещо, светкавично се свива на кълбо, обръща се със скок и двамата се сграбчват за борба гърди срещу гърди.

Борба на смърт и на живот!

– О, Боже! – възкликнала тогава Майката Природа. – Никога няма да възобновя тези двама човеци на земята!... Никога няма да ги върна, за да разкъсват или да бъдат разкъсани! И за мен, и за тях е добре, че има един край на живота им!...

– От тогава до днес нашият земен живот не се е променил с нищо – въздъхна Фердинанд, като вдигна глава към силното бръмчене на моторите, което се носеше от височините на небето.

Хиляди такива мотори тътнеха в есенния следобед, като бълваха огън и жупел по небето на Европа.

Война!...

Съвременният човек, който нарича себе си „цивилизован“ (за разлика от прачовека, когото нарича „дивак“), вместо своя прастар уред за борба – камъка – бе издигнал в ръка ново средство за борба – бомбата!

Бомбите на един народ, който се нарича германски, разтърсваха изгън земята на народа, който се нарича полски. Те бяха съседи и герма-

нецът бе съгледал едно твърде голямо и съблазнително късче месо в ръката на поляка. С бомбените гърмежи той искаше да принуди тогова, който държеше своята храна, да спре да върши това и да остави което държеше с такова удоволствие, на него.

Но полякът, който имаше остър слух поради хилядите опитности на своите прадеди през вековете, ядеше и се озърташе. При първия гръм от страна на Германия той скочи да запази с бой онова, което бе повдигнало стихийния апетит на съседа му.

Започна борба на живот и смърт!...

Съвременният човек е напреднал много в организирането на своята защита. Той не скита вече сам из планините. Около него живеят стотици хора, които се наричат негово семейство, неговите близки и далечни роднини. В случай на борба към него се присъединяват стотици хора, които се наричат неговите приятели, както и други стотици хиляди, а по-късно и милиони хора, които се наричат неговите съотечественици.

Обаче човекът в своята организация е отишъл още по-нататък. Когато плячката, за която той се бие, е твърде голяма, към него и неговите съотечественици се присъединяват един, два, три, десет народи. Противникът от своя страна извършва същото групиране. Колкото борбата става по-жестока, толкова народи се присъединяват към едната или другата страна. Така ще дойде ден, когато човечеството ще се раздели на две половини и ще се бие като двама човеци на смърт и на живот, гърди срещу гърди, както са се били двамата братя пращовеци в първите дни на нашето съществуване.

Засега бомбените гърмежи се чуваха много далече от България, на полска земя, но по силата на групирането, което цивилизованият човек прави по време на война, Фердинанд чувстваше как хората, които около него слушаха далечния тътен на бомбите, настръхваха. Всички се държаха тъй, сякаш чакаха всеки миг да бъдат призвани на бой. Те чакаха бойна тръба!

Повечето от тези хора помнеха вече една война в Европа, както я помнеше сам Фердинанд. То беше преди двайсет и повече години. Хлябът на Соления залив се свърши и хората казваха:

– Война!... Това е поради войната в Европа!

Чужденци, германски войници навлязоха в България. Мъжете от Соления залив нарачиха пушки и се присъединиха към чужденците, които воюваха.

Последното пиле в залива бе хванато в двора и заклано.

Хората казваха: „Война!...“.

Дори солта в Соления залив се свърши.

Войната гълта всичко.

Минаха години и неколцина от заминалите млади мъже се върнаха в залива. Те бяха станали грозни, почернели, замислени и зли. Много дни никой не смееше да заговори с тях. По-късно се върнаха още неколцина, но те бяха сакасти. Едни от тях се подпираха на дървена нога, а на други единият ръкав беше вече празен, надупчен до рамото и забоден с безопасна карфица. Лицата на тези мъже бяха брадясали и подпухнали като на хора, които малко са се грижили през дните на раздялата в какъв вид ще се покажат пред своите близки.

Един от тях носеше стъкло око.

Всички жители на залива немееха, когато тези мъченици на войната минаваха по улиците. И всички си отгърнаха, когато новата власт ги прибра за един ден и ги изпрати навътре из градовете на страната, където им намери някакво препитание. Когато заминаха в един вагон заедно със семейства си, хората на залива казаха, че сега гишат по-леко. Защото колчем някой погледнеше тези сакасти нещастници, той чувстваше, че трябва някак си да се оправдае пред тях и да им обясни защо е останал тук и по какви причини стъпва още на две здрави нозе и работи още с две цели ръце. Тъй мъчително изглеждаше в Соления залив присъствието на тези оцелели от войната получовеци.

Когато осакатените заминаха, заливът се умири. Минаха месеци и вече тук-там споменаваха, че по границата се е водила война. За българския народ потекоха дълги и предълги дни на глад, на усилена работа и упорита борба за насъщния. А през това време германците бяха строили топове, танкове и самолети за нова война. Но Германия беше далече и хората на България работеха от сутрин до късна нощ да изкарат своя насъщен залък, без да се грижат за това дали Германия прави оръжие, или не.

Но ето че един ден отново затъмнаха непознати далечни хоризонти. Българският селяк остави за миг своето рало и вдигна твърдото си напечено лице.

Снаряди!... Земята тътне все по-близо и по-близо..

– Хе, германците пак се бият! – казва си самотният селяк сред полето. – Аз съм се бил преди двайсет години с тях. Аз се сражавах не по-зле от всеки прусак!... Защото зная да се бия!...

С тази похвала той възнаграждава себе си, защото чувства като незаслужено унижение своето бавно влачене от сутрин до вечер след дървеното рало, за да изкара един къшей хляб. Затуй сега, като се връща привечер в село, той не може да се въздържи и се отбива най-напред в кръчмата при събраните мъже и пита:

– Как върви войната!

– Полша отстъпва! – му отговарят. – На ден по шейсет километра!

– Как успяват да бягат по шейсет километра на ден!... Брееей!... Толкова ли са бързи германците?!...

– Стена от германски танкове като валяк премазвала полската пехота!... Железни валяци газят хиляди хора!...

Селянинът е храбър войник, той знае да се бие, но чуло ли се е някога някой да се бие в такава кървава баня?!... Чуло ли се е някога човек да се бие срещу машина? С какви страхотни почва тази война!...

Фердинанд управляваше и списваше голям ежедневен вестник. Този вестник бе добил поради днешните тревожни обстоятелства ненаситен и разширен стомах за новини. Този вестник се хранеше и поддържаше живота си напоследък само с новини. Той смилаше ежедневно стотици новини.

Светът клокочеше над огъня на войната. Всеки мехур в този котел бе някаква потресающа новина, която съобщава за гибелта на хиляди хора. Животът на хората имаше смисъл само поради очакването на новините.

Тези, които управляваха страната, имаха джобове, пълни с новини. Фердинанд всеки ден отиваше при тях да пхне двете си ръце в техните джобове, пълни с новини. В тези тревожни времена стомахът на неговия вестник беше ненаситен. Селякът, който вечер се връщаше на село от своята нива, търсеше неговия вестник, за да научи какво става на бойната линия и какво става по света. Защото този селяк бе стар воин, който разбира от война не по-зле, отколкото от своето рало.

Фердинанд събираше с две ръце новините от джобовете на българските управници и често пъти разказваше на по-младите от тях за миналата пагубна война, когато българският селяк прояви чудеса от храброст. Да, една безполезна храброст. Защото народите не се биеха вече народ срещу народ. Германците бяха извикали него, но и техните противници бяха събрали около себе си своите приятели. И те се оказаха толкова много хора, толкова народи вкуп срещу тях, че българският

селяк трябваше да води години подред безкрайни битки от сутрин до вечер, един срещу сто. Той не можеше да отстъпи нито крачка назад, защото тази крачка трябваше да направи в своя българска земя. Той трябваше да стои до края на живота си на едно място.

В такова положение българският войник бе изкарал миналата световна война!

– Но сега!... – каза един от най-младите с усмивка на снизходително търпение към Фердинанд. – Германия сега е непобедима! Нима не виждате какво става в Полша?!...

– Защо Вие казвате това? – запита с ярост Фердинанд. – Какво може да интересува нас това?!...

Един ген внезапно дойде нареждане, забраниха му да пита така и да разпитва повече по тия въпроси. В „интереса на държавата“ военните съобщения щяха да се дават от едно определено място, за да бъдат еднакви и общи за всички. Фердинанд с клюмнала глава се прибра вкъщи.

„Интересът на държавата“ ще свърже устата ми – мислеше Фердинанд. – Всичко показва, че те се готвят за война...“

Обаче в следващите няколко дни вятърът внезапно промени своята посока. По-младите управници неочаквано замлъкнаха и не питаха вече:

– Чухте ли какво стана в Полша?!...

Полша капитулира с ужасно поражение, а те пак не казаха нищо. Фердинанд озадачен обикаляше около тях, но те се показваха вече много любезни и напълно примирени с него.

– Ние сме една малка неутрална страна! – казваха те с приятелска въздишка, отпратена към него.

Фердинанд почувства, че планина се стовари от гърба му. Кой извърши това чудо в държавието и думите на младите държавници? Навярно този, който, това не бе тайна за никого, управляваше самите управници – царят на България БОРИС! Тази заповед, по всяка вероятност, бе издадена от мъчаливия на вид дворец, който приличаше на Сфинкс, клекнал безшумно в средата на престолния град. Обаче нямаше българин, който да не забелязваше, че полупритворените му очи излъчват хиляди скрити погледи на всички посоки из България, а чувствителните му наперени уши всеки миг се обръщаха към изток, към запад, към север, към юг. Значи, царят бе казал: неутралитет!

Той познаваше цар Бориса. Той бе следил стъпка по стъпка цели двайсет години живота на монарха поради чисто професионални нужди. А това бе според Фердинанд едно трудно пътешествие. Това пътешествие

вие започна в края на Първата световна война в една октомврийска утрин. Утрин на поражение и бунт.

В такава сутрин двайсет и четири годишният Борис, син на цар Фердинанд, досега престолонаследник, се възцари над България. В такава сутрин той каза завинаги „сбогом“ на своя царствен баща, който биде принуден да напусне своя трон, дворец и държава поради отстъпление на своите съюзници германци. Той бе принуден да се откаже от войната въпреки своята воля, защото неговите съюзници се отказаха. Отпосле историците окачествиха тази война като унищожителна и я нарекоха ПЪРВА СВЕТОВНА ВОЙНА.

Краят на войната значеше за гордия Фердинанд поражение и сбогом на България. В тази октомврийска утрин – студена, дъждовна утрин – той абдикира. Тази сутрин напусна пределите на поразената страна, която бе желал да направи голяма и могъща, защото той бе силен и учен мъж, а като цар бе властелин. Неговият ръст подхождаше на една силна държава.

В тази октомврийска утрин той напусна България като поразен властелин, възненавиден от своите поданици. Те понасяха неговия железен юмрук, който твърде често нелюбезно ги стискаше за врата, за да ги тика по пътя на слабата и величието, но сега не можеха да понесат своето поражение, смятаха го виновен за него.

Имало ли е ден, по-неблагоприятен за възцаряването на един цар, когато тълпите по улиците крещат:

– Поражение!..

Защитниците на Добро поле напуснаха с пушки в ръка своята позиция в македонската земя и се насочиха назад към София да свалят омразния цар и да провъзгласят република.

Този ден цар Фердинанд напусна България, а в София остана да чака бунтовниците двайсет и четири годишният Борис.

Софийският гарнизон, съставен в по-голямата си част от новобранци – младежи деца от Военното училище, от Школата за запасни офицери и от Въздушната отбрана – се яви в защита на младия цар и залегна с пушка в ръце из околностите на София да отбие старите изпитани воители, които бяха напуснали с яростни лица Добро поле. Те вече приближаваха София във влакове, коли и пеш, като развяваха червени и оранжеви байраци и ревяха републикански възгласи и песни. Новобранците от Софийския гарнизон, наклекали между дърветата, храстите

и хълмовете на Горна баня, спряха техните коли, влакове и пеши пълчища, като първи откриха огън за спасението на България.

В тази мъглява, студена, гъжговна сутрин, докато топовете гърмяха при Горна баня, а пукотът на пушките ту се приближаваше, ту се отдалечаваше, осиротелият цар Борис стоеше изправен сред калния площад край града, наречен Лагера, и посрещаше отделни части от Софийския гарнизон. Те биваха изтегляни от боя една част подир друга, за да положат набързо клетва пред новия цар, след което незабавно се завръщаха на полесражението.

– Здравейте, юнаци! – викаше пред тях новият цар Борис, а слабата му ръка потрепваше върху козирката на фуражката. Той стоеше изпънат като тънка, слаба фиданка пред своите не по-възрастни защитници и като фиданка трептеше под студения вятър на времето, който носеше гърма на топовете.

Това бе първият поздрав до неговите войници.

Този бе първият ден на цар Борис.

Той гледаше своите измокрени и премръзнали защитници, пребитите от умора новобранци, които трябваше непрекъснато да отбиват атаките на въстаниците. Той трябваше да се е чувствал изоставен сам на себе си и най-окаяният цар в историята на човечеството, а неговата първа мисъл трябваше да е била: „Ако не спечеля сърцата им, аз съм загубен!“.

Защото тези момчета, не по-възрастни от царя, отиваха да мрат за него. Ако в този миг те не го обикнат, те няма да спрат въстаниците, няма да възпрепятстват революцията и Царство България утре ще стане република.

– Ура-а-а! – викаха новобранците, като го измерваха от глава до пети с уморените си очи. И веднага се връщаха в боя.

Този ден те разбиха въстаниците.

Цар Борис победи.

Цар Борис победи сърцата на своите войници, обаче цар Борис стана цар на един поразен народ.

„Ако не спечеля сърцето му – помисли още веднъж цар Борис, – аз ще бъда за него един излишен и омразен цар.“

И за да спечели сърцето му, той слезе решително от своя трон и се изправи сред народа. Поразените негови поданици, които не бяха нещо по-добро от разочаровани и озлобени войници, от безутешни вдовици и гладни деца, изгледаха този слаб младеж с недоверие. Но колкото и това

решение на младия цар да изглеждаше гръзко и безумно, той не се поколеба да остане с две голи ръце, очи срещу очи с народа. Ръмженето, което го посрещна, постепенно заглъхна и очите на неговите измъчени поданици се свеждаха пред него, пълни със сълзи от мъка. По този начин те му се оплакваха заради тежкия живот, който сега живееха, защото той бе слязъл доброволно при тях, като искаше да сподели тяхната участ.

Не, той не беше цар властелин, цар деспот! Той искаше да бъде цар – другар на своя народ!

Разочарованият народ се посгъсти да му направи място и го пусна при себе си. Осиротелият цар намери своя народ, самотният младеж намери своята родина. Крачка по крачка се движеше цар Борис, като си проправяше бавно, но сигурно широк и свободен път право през най-гъстите тълпи на своя народ. В случай на бедствие той се явяваше пръв, като не допускаше друга помощ да превари помощта на царя.

Той се присъединяваше пръв към всяка скръб.

Той се радваше при всяка сполука.

Той вървеше по този път като необходим другар, обсиран с приветствия, защото се явяваше винаги навреме.

Обаче докато цар Борис бе млад и шестваше по своя, както го наричаше, „демократичен път“ между народа, мнозина мъже се научиха да управляват самостоятелно страната. Те се научиха да мислят, че могат да управляват и без него.

Тogaва Фердинанд с удивление видя как на гъното на своя широк и прав път сред народа цар Борис нареди да се издигне пиедестал. Тези, които управляваха страната, веднага заеха местата по пиедестала, като смятаха, че цар Борис го издига за тях, обаче цар Борис ги накара един по един да станат и напуснат издигнатото от него място. Напразен беше техният гняв и техните гръмки протести. Народът за цар Борис мълчеше. Никой не ги защити. Народът мълчаливо проследи с очи как цар Борис хладнокръвно се изкачи по всички стъпала и застана сам-самичък върху този пиедестал. Народът имаше още много да се чуду на тази особена енергия и ловкост.

Дошъл с война, този цар искаше сега мир.

– Неутралитет!... Ние сме неутрални! – викаше вече правителството. – Под мъдрото ръководство на Негово Величество царя ние водим страната към едно мирно и братско сътрудничество с всички народи!...

– Градината съхне вече – каза на себе си Фердинанд, като гледаше през отворения прозорец увисналата и попарена зеленина. – Есен е и градината умира. Уморената градина съхне и умира. А пък аз трябва да се понеса заедно с хората още веднъж по кървавото течение на една нова война и да претърпя още веднъж глад, болести и разорение на моя дом.

Тази сутрин той бе получил едно кратко, измачкано писмо, изпратено от високия чифлик на Малката Мария. Това писмо изглеждаше дълго време носено в джоба и най-сетне пуснато в пощенската кутия на високото планинско село. Когато погледна плика, Фердинанд силно се зарадва, защото помисли, че Малката Мария най-сетне се е сетила за него. От много месеци не знаеше нищо за нея. Между Фердинанд и високия чифлик се бе установило нерадостно мълчание, което Фердинанд отдаваше на изминалата година. Но писмото не бе от Мария, а от Манола, самия стопанин на високата земя, мъжа на сестра му.

„Любезни сроднико – му пишеше селянинът Манол с остри и полегати букви, – една година, откакто ни посетихте. Вие може да сте ни забравили вече, но ние Вас никога няма да забравим. Искам да ми повярвате, че с голяма мъка Ви пиша това писмо и че го мисля от много месеци. Мария не знае и няма да узнае за него. Дълго време мислих кой може да ни помогне и най-сетне реших, че само Вие, любезни сроднико, единствен Вие можете да ни помогнете – както на Мария, така и на мен и на децата ни.

Като много млада Мария направи някои грешки, които с времето аз се помъчих да простя и забравя, защото Мария е чиста по сърце и добра като никоя друга жена. Тя стана примерна съпруга и достойна майка, а поради нейната сръчност нашият чифлик и домакинство станаха образцови и се прочуха по цялата околия. Животът ни течеше в благополучие до деня, в който ни знаеете... Когато Вие си отидохте от нас и останахме сами с Мария, аз видях, че през времето, когато бяхте тук, много работи са се случили, които аз и до днес не зная. Не питам Мария какво е станало между вас и за какво сте говорили... Мария е много измъчена. Защо да я мъча и да ме лъже? За мен е ясно, че лош вятър мина през чифлика. Мария чезне от ден на ден. Паметта ѝ гасне пред очите ми. Забравя най-простите и лесни работи в домакинството. Цяла вечер стои при кравите, без да се сети, че трябва да нареди да ги доят. Понякога изпада в буйно веселие, разглезва децата, облича ги в празничните им дрехи, но често пъти не ги преоблича със седмици. Не става да приготви закуска на Фери, когато отива на училище. Тя сама-

та изгуби охота за ядене, по цял ден ходи по двора и поляната и често пъти скита по цели дни сама из гората.

Може да помислите, че е гребнаво от моя страна да излагам пред Вас тъй нейните постъпки, но разберете ме, аз не се оплаквам от жена си Мария. Аз само се страхувам за нейното душевно спокойствие и за децата! След някои добри дни със страх виждам, че тя става още по-разгразнителна и скръбна.

Обръщам се към Вас, драги сроднико, с молба да ни помогнете. Пишете на Мария!.. Аз зная, че тя отдавна престана да Ви пише. Но зная също, че след децата си тя обича само Вас. Ако Вие я посъветвате, тя ще се стресне. Нищо още не е загубено. Мария ще се поправи и чифликът отново ще се развесели, когато неговата стопанка оздравее. Чакам с благодарност и нетърпение Вашето писмо до Мария.

Фери и Ела растат. Те често пъти питат майка си за Вас. Фери ходи на училище. Умен е. Чете бързо и пише без грешки.

Приемете, драги, уважаеми сроднико, моя поздрав.

Ваш зет Манол.“

Фердинанд остави писмото и се замисли. Той виждаше Малката Мария да се лута из високия чифлик... Той я виждаше разсеяно да се спира след поляната, да седи в краварника, да се изправя при потока с подпрени на хълбоците ръце и да гледа към върха на „Войводата“. Дали не е прекършил душата на Мария онзи поглед, който по вина на Фердинанд хвърли от върха на планината към далечната морска ара? И за това бе причина нейният глупав брат Фердинанд, който ѝ каза, че и тя има право на свои мисли, свои решения, свое щастие и свой живот. Той тъй просто и сърдечно бе желал да зарадва с нещо Мария, която изкупваше своята младост като тежък грях на планината. Той бе изпитал такава проста милост към нея поради нейния затворнически живот! Със същата милост в сърцето си тозчас Фердинанд веднага се залови да ѝ пише.

„Мила моя Мария,

Трябва да си спомниш колко месеци вече си оставила своя стар брат Фердинанд без всяка вест от себе си. Аз нищо не зная за децата, за Манола и работите в чифлика. Истина, твоята работа там е много и закъснението на всяка една спира добрия ред в твоето стопанство, който ти пазиш с такова старание. И ти си права, мила моя сестро. Цялото твое съществуване е създадено за ред и спокойствие! Две блаженства, които са твоят дълг и дълг на всеки човек с ум и разум на земята.

Виж светът как се е разбрал? От неговото безреגיע ще загинат милиони хора. А какво може да смути твоего високо планинско царство?

Спомням си, Мария, онази вечер, когато ти ми каза с твърдост и достоинство: „Аз имам две деца, бате!“.

Каква яснота за бъдещето имаше в твоя глас! Дано Бог те благослови и запази до края на живота ти тази яснота, която внушават само добрият ред в живота и съзнанието за изпълнените родителски и съпругески задължения.

Как са моите мили деца Ферри и Ела? Чакам веднага да ми отговорих и да ме увериш, че ти си все така богдра, усърдна и здрава.

Целувам теб, Манола и децата.

Брат ти Фердинанд.“

Фердинанд хвърли поглед върху написаното писмо и помисли: „Това писмо е глупаво, а Мария ще го намери и за безсърдечно“. Но какво друго можеше да ѝ каже нейният брат Фердинанд, който трябваше да се изкачи на върха на една чужда планина, за да я зарадва? Фердинанд обичаше посвоему Малката Мария, но не можеше и не искаше да говори с нея за любов! Нима Мария действително не можеше да чуе от върха на планината гърмежа на бомбите? Нима не чуваше страшния рев, който надаваха хората в тези дни на всечовешко оглупяване?

Кой говори в такива дни за любов?

Можеше ли в такива дни човек с човека разумно да говори?

Фердинанд не можеше да поговори с Малката Мария, не можеше да поговори с другите свои близки, които бяха негово семейство. Как ли живееха двете негови сестри Маца и Лена там, в Соления залив? Как живееха тези две негови родни души, които се бореха срещу него? Те сигурно са чули, че има война, но надали са разбрали какво означава тя. Те бяха тихи, самотни жени. Те нямаше да идат на война и нямаше кого да изпратят на война. Те нямаха съпрузи, а бяха намразили брат си Фердинанд, защото и те бяха човеци, при това жени, които имат своите капризи, своите закони и свой идеал за човека. Хайде, Лена въобще си беше несърдечна и недружелюбна, но той не очакваше, че и кротката Маца ще се заинати и няма да дойде при него. Само веднъж тя му писа и оттогава замлъкна и за себе си, и за Лена. А в това единствено писмо Маца му пишеше много любопитни работи за хората от Соления залив. В своето писмо тя му събщи, че управителят на залива Боро-Боро е оженил дъщеря си за някакъв богат грък и на сватбената трапеза яли и пили жителите на целия залив. Само Лена и Маца не били

поканени да вземат участие в сватбеното тържество, въпреки всичко онова, което Бери-Бери дължал на Фердинанд... Бери-Бери издигнал фабрики край морето с парите на Фердинанд, но въпреки това Лена и Маца не били поканени на сватбената трапеза...

Фердинанд дълго време взира нездравите си очи в това писмо и най-сетне реши, че Маца е забъркала някои редове и поради това писмото ѝ е заприличало на една голяма измама. Защото Фердинанд бе сигурен, че никога не е давал пари на Бери-Бери да строи фабрики и че ако е имал изобщо тези пари, по кой начин не би ги дал на Бери-Бери, а би ги задържал за себе си. И затуй писмото му до Маца му изглеждало много весело.

В него той ѝ пратише новини и за Русан Кондуктора, за когото Маца запитваше в писмото си с жива симпатия. Русан пристигнал от Соления залив в новата си униформа и се държал с него чудновато, като за „добър ден“ искал да му целуне ръка.

– Да не ме взимаш за владица или майка ти те е научила да целуваш ръка на стари хора? – запитал Фердинанд, като си дръпнал ръката.

Русан изглеждал много посрамен, но отговорил като за чудо много отбивисто:

– Не!... Целувам една човешка ръка!...

Тези думи отначало много зачудили Фердинанд и го накарали да мисли, че Русан Кондуктора далече не е така смахнат, за каквото се прави. И затова на отиване той братски целунал Русан по челото, което направило последния много щастлив. Фердинанд ѝ съобщаваше още, че е изпратил Русан на неговата голяма гара с много препоръчителни писма и добри пожелания. Неговата мечта била осъществена!

Обаче минали няколко месеца и Фердинанд получил не много добри сведения за Русан. Той не повярвал на обвиненията и затуй изпратил до съответното министерство, което го запитвало, нови препоръки за своя приятел от Соления залив... Съобщили му, че Русан е заподозрян в тайни връзки с някакви съмнителни лица, забегнали в планината, търсени от властта за политически престъпления и че на неговата гара се е водила престрелка с такова лице...

– Къде е пренощувало това лице?

– На гарата.

– Добре, но защо вие предполагате при Русан? – ги запитал Фердинанд.

Но оттогава нещо го чоплело извътре, защото Русан не се отзовал никакъв на неговото запитване да се обясни пред него. Може би той се е улил в работа. Голямата гара изисква много грижи и отговорности...

Но Маца нищо не отговори на това му писмо и той дълго време не чу нищо за нея и за старата Лена.

Не му отговори на писмото и Русан, а само на рождения си ден Фердинанд получи от него една калиграфирана картичка, в която този, последният, се беше постарал с най-високопарни изрази да му пожелае дълъг и щастлив живот. Фердинанд се изсмя от сърце на този поздрав и се увери, че Русан Кондуктора е рисувал тъй старателно тази картичка, за да скрие заг извъртените ѝ словеса своето състояние от Фердинанд.

– Война! – помисли Фердинанд. – Борба!... И Русан Кондуктора се бори като всички други. Човешките стага са обезпокоени от мириса на бабрута. Човешките стага настръхват за борба и колкото повече настръхват, толкова по-лошо става.

Преди една година Русан Кондуктора за първи път прекрачи прага на тази стая, в която сега Фердинанд броеше часовете на есенния следобед, като мислеше за своите близки и чужди нему хора по света. Русан идеше от затънтения Солен залив и отиваше към желаната от него голяма гара. Той седна право срещу Фердинанд, като нагъна върху седалището на стола няколко пъти стълбообразното си тяло. Птичата му глава се държеше особено безпокойно на своя връх, като трепкаше и се въртеше, като че ли искаше да подскокне и да зацвърчи. Валчестите му птичи очи също така трепваха при всяка дума на Фердинанд, а бузите му се нагъваха и разгъваха на две ветрила, които се събираха на ушите.

– Война! – каза му тогава Фердинанд. – Чу ли? Всичко говори вече само за война!... Човечеството продължава да се трепе и да гине от война! Защо днешният човек с такава комична ярост върши онова, което е вършил първобитният дивак – дядо му?!

– Ка-а-ак? – удивен изпусна из глухото си гърло Русан Кондуктора. – Вие наричате „комична ярост“ защитата на свещените права на човека?

– О-о-о-ооо! – възкликна Фердинанд. – Какво такова „свещени права“? Това са обикновени ежедневни нужди за храна и подслон.

Русан Кондуктора зяпна да отговори, но Фердинанд се поясни:

– Наша естествена нужда е да имаме подслон над главата си, когато вали, да имаме парче хляб, когато сме гладни, и шепя вода за утоляване на нашата жажда. Какво се усмихваш?

– Твърде е малко...

– Малко ли? – възкликна Фердинанд. – Не! Това е много! Това се е сторило толкова много на Милостивия Творец, че Той не е разрешил

да го притежаваме като наша собственост. Ние умираме, а нашият подслон остава на своето място да подслони други проходящ. Друг ще захване нашия недояден залък. Друг ще утоли жаждата си на потока, който ние сме използвали в живота. Тъй, приятелю, излиза, че додето сме човечи на земята, ние нямаме права, които ти милостиво украси като „свещени“. Следователно ние нямаме за какво да се бием. И най-богатият завоевател в този свят ще се яви с две празни ръце пред лицето на Дядо Господа.

– Ах! – възкликна Русан Кондуктора. – Как ще убедите в това днешния културен човек?... Той никога не би се съгласил да живее с парче хляб и шепя вода, под каквото и да е покрив. Той никога няма да се задоволи с това, което е било достатъчно за първобитния дивак.

– Хе, хе – каза Фердинанд, – та тъкмо първобитният дивак не е бил доволен от това! Туй недоволство го заблуди и един ден той загуби съзнанието на смъртно същество, което имаше. Туй е страшният ден за човечеството. Денят, в който прачовекът загуби съзнанието, че е смъртен. В този ден прачовекът е заградил първото парче земя и го е нарекъл свое. Този пръв човек е положил чрез това си деяние основа на всички кръвопролитни войни. Той е направил това, защото е бил вече един сляп череп, една дебела животинска глава, която не е могла да види безполезността на своето действие. Заграждането на „първата земя нива“ в първия ден е било само едно безполезно и глупаво действие, продиктувано от алчност и недоволство, но на втория е станало проклятие за цялото човечество, защото го е направило алчно. От втория ден е започнало заграбването на повече и повече земни ниви. И днешният „културен“ човек, за разлика от дивака, издига крепости, за да пази вътре своите блага. Отрупани от своите блага, ние забравихме най-необходимото – СМЪРТТА! Ние забравихме това, което е знаел прачовекът, който не е имал още заградена нива – че е проходящ на земната кора.

Когато Смъртта влезе в нашата крепост и ни намери затрупани с нашите богатства, ние писваме и си изскубваме косите от отчаяние.

– Защо пишеш? – учудено пита Смъртта. – Нима ти не знаеше, че аз ще гойда?

– Не! – продължаваме да пишем ние. Пищят около нас и всички наши близки, защото са съгласни с нас и са обхванати от нашия ужас. – Не, никой не е предполагал до този миг, че ти ще гойдеш!...

– Нима?... – казва Смъртта. – Не е ли смешно това, че вие, глупаци, никога не ме очаквате, когато аз съм единствената, която винаги идвам?!...

– Да – съгласяваме се ние, като гледаме да се направим добри пред Смъртта, за да я отпратим за няколко години или поне за няколко дни. – Ти си права, Смърт, и това е така, както ти го казваш. Но ние не сме виновни, че не мислим за теб и не те чакаме. Това победение спрямо теб ние сме получили от нашия пралядо дивака, който е имал сляп и дебел череп, който е поускал винаги да се настани на земята, като е заградил първата земна нива.

Затуй смили се, Смърт! Погледни какви копринени и златни богатства съм натрупал около себе си!... За тях аз съм воювал досега през всичките дни на живота си и ръката ми покоси хиляди врагове. Сам аз претрадах хиляди рани. Толкова болки и толкова умора преживях за тия мои съкровища, Смърт, и сега, когато да им се порадвам...

– Защо си се бил заради тези неща?! – пита удивено Смъртта, като повдига без интерес с края на своята пътничка тояга скъпия гоблен, който Кралят Слънце е удостоявал със своите августейши нозе, или златната чаша, от която Александър Велики е изливал червено вино в лъвското си гърло, или безценния камък, който е красил змията върху красивото чело на Клеопатра, намерен в пясъците на Сахара... или булото на прекрасната Елена, изкопано от развалините на свещена Троя!...

Но Смъртта повдига със същото незачитане от купа на нашите съкровища и „триъгълната шапка“, която победоносният Наполеон е разнасял от Париж до Москва, и се спира пред великата гилотина – първата, която аз съм обковал със злато, защото за мен тя е символ на отмъщението. Но по лицето ѝ аз виждам, че всичко това ѝ се вижда малко, дребно... и че нищо от това не я интересува.

– Защо си събирал всичко това? – пита тази безпощадна чужденка на нашия живот. – Това не може да принадлежи на теб, както не е принадлежало и на тези, които са го създали и употребявали. Това са прости земни неща, които ти не можеш да влачиш със себе си. Защото ти си проходящ... Направи си пътека между тези стари вещи и ела да излезем. Ти трябва да отидеш там, закъдето си тръгнал от рождение.

– Ах, никъде не искам да отида! Остави ме! Аз искам да остана тук, между моите съкровища, които извоювах! – викам аз, като се обливам в отчаяни сълзи. – Помисли си още малко, Смърт!...

– Колко си глупав! – казва отегчено Смъртта. – Колко плач щеше да си спестиш, ако не бе воювал, за да се оградиш с тези безполезни вещи, ако

бе живял мирно с хляб и вода под своя подслон, додето чакаш... Какво проклятие тежи над главата ми да мъкна толкова глупци на гърба си от земята до небето!..

И тъй Смъртта ни измъква с отвлечение от куна на нашите съкровища, метва ни на гърба си като грипа и напуща непристъпната крепост, която хиляди роби са зидали през нашия живот, за да ни запазят. Нашите близки тогава хвърлят черни платове върху главите си и падат на земята, обляни в сълзи.

– Ой-ой-ой!.. – вият те. – Какви богатства, какви чудеса остави и замина!..

А Смъртта, като влачи своя отвратителен товар към небето, плъве отгоре върху главите им.

Ето какви са човешките „свещени права“. Ето за какво е човешката „война“!

– Не зная, потресен от дън душа – каза Русан Кондуктора. Въздишка напълни месните му, дълбоки гърди и излезе през дългото му гърло. – Може да сте прав. Но когато Ви гледам и слушам, аз се чувствам смазан. По-рано, когато не Ви знаех, аз се чувствах така горд! Вашето презрение към човечеството ме кара да протестирам! – силно викна той, като разгърна от стола целия си ръст до тази стълбообразна височина, където дългият му врат два пъти погръпна птичата глава така силно, че сухите му бузи пламнаха от напрежение. – Искам да викам срещу Вас, като че ли се давя в море и трябва да блъскам с ръце и крака, за да се задържа на повърхността! Аз искам да живея, да се боря!.. Да се боря, докато дишам!.. Да се боря за себе си и за доброто на хората!.. Аз бях така смел!.. В нашата организация поддържах духа на всички млади хора!..

Да, такъв вик нагаде тогава Русан Кондуктора в тази стая, а сухите му нервни бузи се разгъваха и нагъваха до ушите. Птичите му очи се наляха с кръв.

– Бори се! – каза Фердинанд. – Защо крещиш?!..

– Не, не крещя!.. – спусна птичите си очи в него Русан, като разпери дългите си пръсти срещу него така, сякаш искаше да го отблъсне. – Не!.. Не ме гледайте така изпод това страшно чело!.. Не ме гледайте така без интерес. Така, Вие казахте, че Смъртта е гледала съкровищата на човека!.. Не ме гледайте!.. Аз тичах да гойда при Вас! А сега, когато съм тук, аз виждам защо съм тичал така стремглаво. Защото откакто видях Вас, престанах да ценя хората, които дотогава бяха мои близки. Ко-